

Simona ZAVRATNIK ZIMIC*, Mojca PAJNIK**

TRGOVANJE Z ŽENSKAMI: PERSPEKTIVA ŽRTVE

Povzetek. Trgovanje z ženskami je povečini analizirano v kontekstu preprečevanja organiziranega kriminala in nadzora migracij. Aktualne so potrebe po obravnavi tega področja s poudarkom na položaju žrtve, na individualni izkušnji žensk. Prizadevanja za obravnavo v okviru perspektive človekovih pravic, skupaj s prepoznavanjem spolne specifičnosti trgovanja, omogočajo večjo skrb za varovanje ranljivih posameznikov in posameznic. Pridobljeni podatki, kot tudi nekonsistentnosti v terminologiji, nakazujejo potrebo po bolj vidnih politikah na tem področju, ki bi prispevale k dekriminalizaciji žrtev. Za podrobnejšo obravnavo perspektive žrtve so primerne metoda raziskovanja poglobljeni intervjuji. Tako pri zasnovi intervjujev kot pri izvedbi je treba upoštevati specifičnosti trgovanja z ženskami, med njimi položaj žrtve in okoliščine intervjuvanja.

Ključni pojmi: trgovanje z ženskami, žrtev, človekove pravice, migracije, prostitucija, spolne politike, intervju.

113

Trgovanje z ljudmi¹ oziroma politike preprečevanja in kaznovanja trgovanja z ljudmi predstavljajo visoko prioritarno politiko sodobnega časa, ki se odvija tako v kontekstu globalizirane mobilnosti in feminizacije migracij kot tudi v kontekstu primata nacionalnih držav v sodobnem svetu. Pomembnost nacionalnega konteksta se kaže v sodobnem nadzoru državnih meja, ki igra eno ključnih vlog v sodobnem upravljanju migracij. Da migracijske

* Dr. Simona Zavratnik Zimic, znanstvena sodelavka na Univerzi na Primorskem, ZRS Koper.

** Mag. Mojca Pajnik, mlada raziskovalka na Mirovnem inštitutu v Ljubljani.

¹ Ang. *trafficking in human beings* prevajamo kot trgovanje z ljudmi. Ker je glavni poudarek besedila v obravnavi položaja žrtve, je prevod *trgovanje z ljudmi* in ne običajni prevod *trgovina z ljudmi*, ustrežnejši. Prevod konotira *trgovanje kot proces* in omogoča usaj delno izogibanje redukciji procesa na trgovino kot tržno menjavo blaga. V primerih pa, ko obravnavamo uradna pojmovanja, uporabljamo izraz *trgovina z ljudmi*. V naslovu in tudi sicer v besedilu bolj pogosto uporabljamo izraz *trgovanje z ženskami* (*trafficking in women*) kot *trgovanje z ljudmi*. Med žrtvami trgovanja je velika večina žensk, s terminom želimo opozoriti tudi na naraščajočo feminizacijo trgovanja. Več o terminologiji gl. 2. poglavje.

politike v zadnjem času nastajajo predvsem kot mejne politike, je več kot zgovoren primer Evrope, zagrajene za schengensko mejo.² Jasno je tudi, da je vizija »trdnjave Evrope«, kot so jo poimenovali številni analitiki migracij, prinesla posledice tudi pri trgovanju z ljudmi. Restriktivne politike, po katerih so legalni kanali vstopa močno selektivni, za številne pa povsem zaprti, so migrante spodbudile k iskanju alternativnih, tj. nelegalnih načinov prestopanja mej, pogosto v okviru organiziranega kriminala. Indikativno je gledanje Borta (2002: 202), ki meni, da je trgovanje z ljudmi posledica ne odprtih, temveč zaprtih meja. Večni obstoj migracij pomeni znano dejstvo, da so migracije v diverzificiranih oblikah obstajale v vseh obdobjih, menjavale pa so se struktura, gibanja, obseg ipd. Ljudje so se selili in se bodo selili še naprej. Tega preprostega dejstva ne more do potankosti regulirati nobena politika, lahko pa si prizadeva za čimvečjo odprtost možnosti migriranja, kar bi morala biti ena temeljnih smernic globalnega upravljanja (global governance) migracij.

Trgovanje z ljudmi je globalni migracijski trend, ki zajema številne izvorne, tranzitne in ciljne države. Obravnavanje trgovanja z ljudmi iz, skozi in v določene države ali regije je postala ena od prioritet vlad, ne glede na njihovo geografsko pozicioniranost, politično ali kako drugo orientacijo. Nekatera območja in države so prepoznana kot tipično izvorna, kar v evropskem kontekstu velja za balkanske države in na splošno za vzhodno Evropo, druge države veljajo za tipične tranzitne države na poti v ciljno Zahodno Evropo. Bolj kot položaj držav (ki se lahko spreminja, saj je znano, da lahko tranzitne države postanejo izvorne, pa tudi ciljne, po drugi strani pa se lahko nekatere ciljne države spremenijo v tranzitne ipd.) je pomembno prepoznati dejstvo, da trgovanje z ljudmi pomeni eno najnujnejših tematik na področju varovanja človekovih pravic.

Žrtve so številne. Mednarodne organizacije navajajo ocene o letno 700.000 prodanih ljudeh po svetu (IOM, 2003: 61), večini gre za ženske in otroke. Številni poznavalci in nevladne organizacije menijo, da so dejanske številke še veliko večje. Jasno je, da trend trgovanja z ljudmi narašča in da so nujne strategije tako na ravni preprečevanja trgovanja z ljudmi kot na ravni pomoči žrtvam. V praksi politik preprečevanja je na prvem mestu preprečevanje kriminala, tj. boj proti organiziranemu kriminalu. V raziskovanju so pogosti ekonomski modeli obravnave, po katerih je trgovanje z ljudmi gospodarska dejavnost, umeščena v širši kontekst migracij; v tej perspektivi gre za preučevanje zakonitosti trga dela, migracije pa so praviloma analizirane z vidika push-pull teorije, tj. dejavnikov privlačenja v imigrantsko okolje in dejavnikov odbijanja iz izvirnega okolja. Obema

---

² Več o tem gl. Zavrtnik Zimic (2003).

perspektivama pogosto umanjajo najbolj ranljivi udeleženci v procesu, torej žrtve. Področje migracij se vključno s trgovanjem z ljudmi šele v zadnjih letih obravnava z vidika človekovih pravic, kar lahko prinese pomembne premike za migrante in za širše razumevanje migracij. V primeru trgovanja z ljudmi, zlasti z ženskami, je na eni strani nujna navezava na človekove pravice in na drugi na specifičnosti, ki izhajajo iz spolnih politik. Trgovanje je spolno specifično, izkoriščanje žensk pa je povečini povezano z delom v industriji seksa. V besedilu se bomo osredotočili na obravnavo trgovanja z ženskami v povezavi s seksualnim izkoriščanjem, pri čemer bomo izhajali s perspektive, ki žrtev postavlja v ospredje.

Človekove pravice, migracije, trgovanje z ljudmi

Uvodoma v posebno številko revije *International Migration*, naslovljeno Človekove pravice migrantov, sta Reginald Appleyard in Patrick Taran (2000) opozorila, da je tematika sodobnih migracij iz obrobne teme z zadnjih časopisnih strani prišla na prve strani svetovnega poročanja. Avtorja ugotavljata, da je bilo kljub hitremu preobratu do pred kratkim obravnavanje položaja migrantov, imigrantov in beguncev kot posameznikov/posameznic deležno le malo več pozornosti kot opombe pod črto v številnih političnih debatah, vladnih posvetovanjih in akademskih prispevkih (ibid.: 3). Diskurz človekovih pravic je razmeroma pozno prodril v migracijske debate oziroma se je, kot menijo nekateri analitiki migracijskih dogajanj, v veliki meri zgodil pod vplivom medijskih poročanj o tragičnih smrtnih primerih pri tihotapljenju ali pri trgovanju z migranti, izkoriščanju žensk in otrok v industriji seksa, prisilnem delu na velikih gradbiščih, restavracijah ipd. V zadnjih letih pa so prav človekove pravice³ tisti okvir, ki najbolj pomenljivo vpliva na oblikovanje migracijskih politik na različnih ravneh, od vladne, medvladne in nevladne. Človekove pravice se kot okvir za politike uveljavljajo v širšem polju migracij in ne izključno ali predvsem

---

³ Z vidika zagotavljanja človekovih pravic migrantov Appleyard in Taran (2000) spomnita na temeljno pravilo, ki izhaja iz petdesetletne tradicije Univerzalne deklaracije o človekovih pravicah, namreč da so te univerzalne (torej veljajo povesod), da so nedeljive (politične in civilne pravice ne morejo biti ločene od socialnih in kulturnih pravic) ter da so neodtujljive (nikomur ne morejo biti zanikane). Vendar pa realizacija tega temeljnega načela, zlasti z vidika nekaterih ranljivih skupin oziroma posameznikov/posameznic v teh skupinah, pomeni dolgotrajen in občutljiv proces, ki je izpostavljen številnim vplivom. Ti segajo od trenutnih in naključnih dejavnikov, kakršne so kratkoročne politične prioritete posameznih političnih strank, bolj ali manj naklonjenih migrantom, do argumentov, povezanih predvsem z demografskimi in razvojnimi spremembami.

pri prisilnih migracijah.⁴

Ne glede na perspektivo obravnave migracij, ki lahko poteka znotraj političnih, ekonomskih, kulturnih ali drugih kriterijev, pomeni koncept človekovih pravic tisti okvir, ki ga migracijske politike in razprave ne morejo več zaobiti. Ne nazadnje tudi zato, ker so migracije postale visoko politizirano vprašanje, ki implicira politične odgovore tako na lokalnih kot na globalni ravni. Pomemben korak k zaščiti pravic migrantov pomeni Konvencija o zaščiti pravic delavcev migrantov in članov njihovih družin iz leta 1990, ki migracij ne reducira na trg dela, ampak upošteva širši vidik vsakdanjega življenja. Pri tem ni nepomembno, da konvencija obravnava migrante skupaj z njihovimi družinami. Drugi pomembni element, ki ga konvencija prinaša, je upoštevanje pravic vseh migrantov, tudi t. i. nedokumentiranih. To je oziroma bi moralo biti izhodišče za oblikovanje politik, ki migrante in njihove družine razumejo kot enakopravne in ki t. i. nedokumentiranih migrantov ne izključijo, ker da so »ilegalci«, »tujci brez državljanstva«, »začasni gostje« ipd.

Perspektiva varovanja človekovih pravic migrantov je ključna tudi pri obravnavi trgovanja z ljudmi, ob tem pa je pogosto povezana s spolno dimenzijo. Trgovanje z ljudmi je praviloma analizirano z vidikov, ki postavljajo v ospredje koncepte varnosti, preprečevanja organiziranega kriminala, nadzora meja in migracij, manj ali v sekundarnem planu pa se ukvarjajo z žrtvami in s skrbjo za obravnavo njihovega položaja. Na tej točki se zdi, da obstaja nasprotje med interesom države (ki vidi žrtev kot nedokumentiranega migranta) in interesom žrtve (prepoznavanje kršitev človekovih pravic), pri čemer obstaja nevarnost, da interes države prekrije drugo perspektivo, ki ni tekmujoča, temveč bi morala biti primarnega pomena znotraj vladnih politik.

Na tekmovalnost treh perspektiv – trgovanje z ljudmi kot ilegalne migracije, kot organizirani kriminal in kot kršenje človekovih pravic – opozorita, na primer, tudi raziskovalca Ruth Hopkins in Jan Nijboer (2004).⁵ Avtorja ugotavljata, da je perspektiva varovanja človekovih pravic jasno zastopana v mednarodnih konvencijah, pogodbah in sporazumih, vendar sta v mednarodnem in nacionalnih pravnih redih bolj zastopani perspektivi ilegalnih migracij in organiziranega kriminala. Legitimno je spraševanje, in tu gre za ključni problem prakse, kako doseči premik perspektiv v praksi v prid žrtev, s čimer bi zaščita žrtev končno postala kaj več kot le-

⁴ *Praktične politike kot odgovori na prisilne migracije izhajajo iz koncepta varovanja človekovih pravic in se nanašajo na urejanje statusa beguncev, na azilno zakonodajo, institut začasne zaščite ipd.*

⁵ *Besedilo »Trafficking in Human Beings and Human Rights: Research, Policy, and Practice in the Dutch Approach« je bilo predstavljeno na mednarodnem seminarju Women in Migration and Vulnerability for Trafficking in Human Beings, Mirovni inštitut, Piran, 10.–13. junij 2004.*

potni popravek na prioritetenem področju zatiranja kriminala. Pomembno je poudariti stališče, da vprašanje ustrezne zaščite varovanja pravic žrtev trgovanja z ljudmi ni izključno ali v največji meri vprašanje ustreznega pravnega okvira, saj je poleg Univerzalne deklaracije o človekovih pravicah mogoče identificirati vrsto drugih zavezujočih pravnih instrumentov,⁶ ki se sicer neposredno ne ukvarjajo z zaščito in pravicami prodanih žrtev, vendar so relevantni v širšem kontekstu varovanja pravic ranljivih skupin in posameznikov.

Načela, ki jih ponujajo pravni instrumenti, je mogoče izvajati le v razmerah politične kulture, tj. v razmerah prepoznavanja pomembnosti človekovih pravic in senzibilnosti za njihovo kršenje. Zgolj s prizadevanji za razvijanje kulture človekovih pravic je mogoče doseči večjo občutljivost za varovanje ranljivih skupin oziroma posameznikov in posameznic in hkrati razviti ustrezne instrumente za preprečevanje kršenja pravic najbolj izključenih. Med slednjimi so žrtve trgovanja z ljudmi, ki so pogosto izključene na več ravneh. Če ilustriramo z modalnim primerom, je podoba naslednja: žrtev se pojavlja kot »popolna tujka« brez dokumentov in kot ženska, zaposlena v industriji seksa, ostaja nevidna kot državljanka⁷ ali pa deluje kot »tujek«. Z »ilegalko« in »prostitutko«, kot kažejo številni primeri, naj človekove pravice ne bi bile združljive. Tako opisana »ilegalka« in »prostitutka« v percepciji neke politike težko postane žrtev. Prepoznavanje žrtve v tem kontekstu nima opraviti le s pravno interpretacijo, ampak z diskurzi o morali. Prodane ženske so pogosto udeležene v industriji seksa, s čimer simultano prestopijo ne le nacionalne, temveč tudi »moralne meje«, s tem pa se njihova kriminaliziranost še poveča. Jacqueline Berman (2003: 49) v tej povezavi opozarja na simultanost podob kriminalcev in žrtev.

Konceptualne in terminološke razmejitve: trgovanje, tihotapljenje

Po navedbah IOM (2000) se je razprava o definicijah trgovanja z ljudmi, tihotapljenja in organiziranega kriminala – oziroma predvsem o njihovem

⁶ Med pomembnejšimi so Mednarodni sporazum o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah (1966), Mednarodni sporazum o državljanstvih in političnih pravicah (1966), Konvencija o odpravi vseh oblik diskriminacije žensk CEDAW (1979), Konvencija proti mučenju in drugim krutim, nečloveškim ali poniževalnim kaznim ali ravnanju (1984), Konvencija o otrokovih pravicah (1989). Na pomen tematike človekovih pravic kaže tudi imenovanje posebnega poročevalca Združenih narodov za človekove pravice migrantov.

⁷ Državljanstvo konceptualno zajema Marshallovo (1950) triado civilnih, političnih in socialnih pravic, Castles in Davidson (2000) model državljanstvi pravic razširita na kulturne pravice in pravice, ki izhajajo s spolne perspektive. Pomembna so tudi razumevanja, ki ne ostajajo zgolj na deklarativni ravni človekovih pravic, ampak pojmujejo državljanstvo kot aktivno delovanje, participacijo posameznikov. Gre za okvir mišljenja, ki državljanstvo postavlja na postnacionalno raven delovanja (gl. Habermas, 1992).

medsebojnem razmejevanju, dihotomiziranem pojmovanju trgovanja z ljudmi in tihotapljenja ljudi, pa tudi prepletanju na kontinuumu obeh – pojavila šele v drugi polovici 90. let. Salt (2000: 33) ugotavlja, da je k precejšnji zmedi v terminologiji prispevalo dejstvo, da so različne pristojne ustanove in vlade uporabljale različne deskriptivne pojme: tihotapljenje tujcev, trgovina s tujci, tihotapljenje ilegalnih imigrantov, trgovina z ljudmi. Prav tako so posamezne raziskovalne študije prispevale nekatere nove pojme, npr. trgovina s človeških blagom (human commodity trafficking). K temu je treba dodati, da so v povezavi s spolno dimenzijo znani tudi pojmi, kot je trgovina z namenom spolnega izkoriščanja, trgovina ali industrija seksa, trgovina z belim blagom, novodobno suženjstvo ipd.

Nekonsistentnost v poimenovanju in ohlapna raba sta se prenesli tudi v slovensko okolje, čeprav raziskovalni interes za to področje pri nas šele nastaja.⁸ Podobna so opažanja strokovnjakov tudi v širšem prostoru (npr. Salt, 2000); predvsem je pomembno izpostaviti pomanjkanje teoretične refleksije in razumevanj na eni strani v primerjavi z velikim zanimanjem vladnih, medvladnih in nevladnih organizacij, medijev in mnenja javnosti na drugi strani. Zdi se, da teorija in metodologija na tem področju zaostajata za »praktičnim znanjem« o poteh in prehodih meja, metodah rekrutiranja, delovnih razmerah ipd.

V zadnjem desetletju je mogoče slediti različni terminologiji, kot se zdi, še najbolj glede na področje – tako je pojem trafficking in person pogosteje uporabljen v pravnih dokumentih in študijah, pojem trafficking in human beings pa je pogosteje uporabljen v družboslovnih poročilih. Vendar so tudi tu izjeme. Prav tako so različne interpretacije rezultat različne rabe v relevantnih institucijah v nacionalnih ter v mednarodnem okolju (ibid.). Različne poudarke je realno pričakovati, saj gre za različne akterje na ravni praktičnih politik: od nevladnih organizacij s specifičnim fokusom delovanja, ki zajema predvsem različne ravni pomoči žrtvam, nudenja zavetišča, svetovanja in terapij pri travmatičnih izkušnjah žrtev do vlad kot akterjev nacionalnih politik ter medvladnih organizacij, ki razpolagajo z know-how in ekspertnim znanjem različnih strokovnjakov. Spet druge različne izhajajo iz izhodišč teh akterjev, ki vsebinsko segajo od zanimanja za

---

⁸ Raziskovanje trgovanja z ljudmi se je v slovenskem prostoru pričelo razmeroma pozno, tako v primerjavi z zahodno- kot v primerjavi z vzhodnoevropskimi državami. V slednjih beležimo kar nekaj študij primerov usaj od sredine 1990 (npr. na Poljskem, Madžarskem, v Romuniji), medtem ko je raziskovanje trgovanja z ljudmi v zahodnoevropskem prostoru bolj prisotno, in sicer v okviru različnih disciplin (študije spolov, sociologija, pravo, politologija, geografija, antropologija in zgodovina). Večina študij o stanju na področju trgovanja z ljudmi v prostoru nekdanje socialistične Evrope je bila izvedena v okviru raziskovalnega programa Mednarodne organizacije za migracije, ki je izdala tudi nekaj študij regionalnega obsega, na primer *Victims of Trafficking in the Balkans* (IOM, 2001).

migracije v povezavi z ekonomsko razsežnostjo oziroma trgom dela, pa do perspektive varovanja človekovih pravic, s poudarkom na ranljivosti žensk in otrok. Zdi se, da sta prevladujoči perspektivi ekonomska realpolitika trga na eni in zavzemanje za delovanje na področju človekovih pravic na drugi strani.

Standardizirana definicija trgovine z ljudmi je podana v Protokolu za preprečevanje, zatiranje in kaznovanja trgovine z ljudmi, zlasti ženskami in otroki, ki dopolnjuje Konvencijo združenih narodov proti mednarodnemu organiziranemu kriminalu iz leta 2000 in v tretjem členu pravi:

»Trgovina z ljudmi« pomeni novačenje, prevoz, premestitev, dajanje zatočišča ali sprejemanje oseb zaradi izkoriščanja z grožnjo, uporabo sile ali drugimi oblikami prisile, ugrabitvijo, goljufijo, prevaro, zlorabo pooblastil ali ranljivosti ali dajanjem ali prejemanjem plačil ali koristi, da se doseže soglasje osebe, ki ima nadzor nad drugo osebo. Izkoriščanje vključuje vsaj izkoriščanje prostitucije ali drugih oblik spolne zlorabe oseb, njihovo prisilno delo ali storitve, suženjstvo ali podobna stanja, služabništvo ali odstranitev organov.

Kljub različnim definicijam se pojem trgovina z ljudmi pogosto uporablja izmenično s pojmom tihotapljenje ljudi. Definicija slednjega je podana v Protokolu proti tihotapljenju migrantov po kopnem, morju in zraku,⁹ ki dopolnjuje Konvencijo Združenih narodov proti mednarodnemu organiziranemu kriminalu in pravi (tretji člen):

»Tihotapljenje migrantov« pomeni posredovanje pri nezakonitem vstopu osebe v državo pogodbenico, ki ni njen državljani ali nima stalnega prebivališča v njej, zaradi pridobitve neposredne ali posredne, finančne ali druge premoženjske koristi.

Tihotapljenje ljudi se nanaša na nelegalni transport migranta ali migrantov čez mednarodne meje, pri čemer tak akt tihotapcem prinaša finančne koristi. Glavni element je dobiček, ključna razlika s trgovino pa je v tem, da pri tihotapljenju ne gre od vsega začetka tudi za izkoriščanje. Predpostavka, da zloraba in izkoriščanje nista osrednji motiv tihotapcev ljudi, pa hkrati ne pomeni, da migranti v teh procesih niso soočeni z izkoriščanjem in kršenjem človekovih pravic. Prav nasprotno, poročila o posameznih primerih, na podlagi policijskih, nevladnih virov, tudi po poročanju medijev, kažejo, da so pri tihotapljenju migranti pogosto izkoriščani, neredke so tudi poškodbe in

---

⁹ Slovenski Državni zbor je oba protokola ratificiral aprila 2004 (Ur.l. št. 15/2004).

smrtni primeri. Trgovanje z ljudmi od samega začetka spremlja izkoriščanje prodane osebe, torej žrtve. Oblike izkoriščanja so različne, med njimi gre za delovno izkoriščanje v industriji seksa, v gradbeništvu, pristaniščih, v delu otrok v služabništvu ipd. K izkoriščanju žrtve in ustvarjanju dobička trgovcev z ljudmi pa najbolj prispevata elementa prevare in prisile.

Trgovanje z ljudmi je pogosto razumljeno kot oblika neregularnih migracij,¹⁰ kar ne drži nujno. Ravno v slovenski študiji primera (Zavratnik Zimic et al., 2003) smo prikazali individualne primere, ko so žrtve vstopile v državo na podlagi veljavnih dokumentov za vstop, in če bi sodili izključno po tem kriteriju, bi morali oceniti, da gre za regularne migracije. Dejstvo pa ostaja, da se lahko status legalnih migrantk (ki so z vidika prevladujočih politik »neproblematične«) popolnoma spremeni po vstopu, ko so bile žrtve prisiljene k opravljanju določenega dela, pogosto v seksualni industriji.

Pri terminoloških vprašanjih, ko gre za raziskovanje trgovanja, je relevanten tudi fokus študije, saj se številne analize osredotočijo na ožje vidike trgovanja z ljudmi, denimo na tematiko žensk in/ali otrok kot najbolj ranljivih skupin. Drugi vidik definicijskih dilem se nanaša na vsebino pojma, njegovo razumevanje in interpretacijo ne glede na to, ali so subjekti poimenovani osebe, ljudje, ženske ali otroci. Liz Kelly in Linda Regan (2000: 2) sta izpostavili, da obstajata tako konsenz kot nestrinjanje o tem, kako naj bi bili definirani trgovanje z ljudmi in trgovanje z ženskami z namenom spolnega izkoriščanja. Po njunem mnenju lahko spremljamo nekonsistentnost definicij skozi različne pristope v raziskovanju, kjer so – izvirač iz različnih izhodiščnih pozicij – podani različni poudarki glede konteksta in dimenzij trgovanja. Kelly opozarja tudi na previdnost pri uporabi terminov, ko se trgovanje povezuje z migracijami ali s prostitucijo: termin migrantka-seksualna delavka (migrant sex worker), tudi komercialna seksualna delavka (commercial sex worker) konotira migracijo kot prostovoljno dejanje in pušča ob strani izkoriščanje. »Uporaba istega termina za ženske, ki so

---

¹⁰ V literaturi in politikah najdemo različna poimenovanja, najpogosteje ilegalne/nelegalne, neregularne in nedokumentirane migracije. V tekstu uporabljamo pojma neregularne in nedokumentirane migracije, ki ponujata nekoliko širše razumevanje diverzificiranih migracijskih procesov. Opozoriti je treba na ozkost in neprimernost pojma ilegalne migracije, ki prinaša reduciranje migracijskih procesov na nelegalen način vstopa v državo. Pri tem je ključen kriterij legalističen, vendar pa označba nekoga kot »ilegalca« ne prinaša konstruktivnega izhodišča v migracijske politike in navaja k deportacijam. Upoštevač veliko raznolikost v migracijah in izjemno prehodnost med statusi, posameznik zlahka postane žrtev, četudi je vstopil v državo legalno. Zlahka postane nedokumentiran migrant, ko nova država spremeni kvote imigrantskih delavcev, ali v primeru, ko mu poteče turistično ali delovno dovoljenje ipd. Podobnih primerov je še več. Razmislek je treba usmeriti na nujno senzibilnosti, ki se v migracijskih politikah kaže tudi na ravni poimenovanj; tistih, ki določene posameznike vnaprej izključujejo, ki prispevajo k stereotipnim razumevanjem migracij v popularnih diskurzih in ki se uveljavijo tudi v javnih politikah.

žrtve trgovanja, je netočna in zavajajoča, takšna poimenovanja prinašajo »prikrivanje načinov seksualnega izkoriščanja in viktimizacije« (Kelly, 2002: 17; 2001: 8).

Povezovanje trgovanja z ljudmi s prostitucijo: feministična kritika marginalizacije žrtve

Trgovanje z ženskami je v zgodovinski perspektivi povezano s prostitucijo. Iz te povezave izhajajo sodobna pojmovanja trgovanja z ženskami kot suženjstva oziroma »modernega«, tudi »novodobnega« suženjstva, tj. opravljanje prisilnega dela v povezavi z izkoriščanjem. V analizi iz zgodovinske perspektive PetraDe Vries (2004) ugotavlja povezave med trgovanjem z ženskami in migracijskimi tokovi, zlasti iz Evrope v Ameriki v 19. in v prvi polovici 20. stoletja. Ko so ženske pripotovale v državo destinacije, so se težko vrnila. Pogosto so se zadolžile, da so se lahko odpravile na pot, plačevanje dolgov so spremljali izkoriščanje akterjev trgovanja in grožnje z deportacijo. Trgovanje z ženskami se je v 19. stoletju redko omenjalo in je bilo običajno povezano z govorom o prostituciji, ki so jo imeli za grožnjo »civilizirani« družbi.

Prostitutka je veljala za nemoralno, nevidno žensko, žensko brez obraza in glasu. V drugi polovici 19. stoletja, v obdobju »obsesije z moralnostjo« (De Vries 2001: 48), so gibanja družbene čistosti (social purity movements) po Evropi prostitucijo razglasila za nemoralno početje in žensko telo za kontaminirano. Odgovor na državni ravni je bil vpeljava koncepta bele sužnje (white slave) kot novega političnega koncepta, ki je izražal takratne družbene razmere in ki je nadomestil stare predstave o prostitutki. Bela sužnja je bila v nasprotju z nemoralno prostitutko brez obraza »nedolžna«, dekle z obrazom, »ena od nas«. Izraz bela sužnja je nastal kot produkt »moderne komunikacijske družbe«, ki je po načelih liberalizma prinesla državno reguliranje prostitucije s poudarkom na zaščiti državljanov (od prostitutk) (De Vries, 2004). To je dolgoročno vplivalo na marginalizacijo žensk, ki se ukvarjajo s prostitucijo, in v povezavi s tem oziroma v kontekstu povezanosti prostitucije s trgovanjem z ženskami tudi na marginalizacijo žrtev trgovanja z ljudmi.

Kriminalizacija prostitutke, nemoralne ženske se je prenesla na žrtve trgovanja z ljudmi. Obravnave prostitucije v zgodovinski perspektivi kažejo, kako se je v okviru nacionalne države percepcija nemoralne ženske spreminjala v smeri marginalizacije žensk in obravnave prostitucije kot anomalije, ki ima svojo »družbeno funkcijo«, tj. zmanjševanje »družbenih anomalij« v širšem pomenu. Hkratno obsojanje prostitutk in opravičevanje

prostitucije je potekalo v ozračju funkcionalističnega, sistemsko orientiranega mišljenja 19. in prve polovice 20. stoletja, po katerem je bila prostitucija v javnosti nezaželeno, z vidika sistema pa je pomenila mehanizem za družbeno regulacijo. Prostitucija kot skrita dejavnost je bila definirana za nevarno, spreminjanje njene privatne narave v javno pa je potekalo z vzpostavljanjem državnega nadzora nad prostitucijo. Petra De Vries (2001: 49) ugotavlja, da so bile prostitutke v funkciji uveljavljanja in potrjevanja strategij za doseganje javnega (v pomenu družbenega) reda in javne morale.

Kljub prevladujočim funkcionalističnim pogledom na prostitucijo so v poznem 19. in zgodnjem 20. stoletju obstajali pravni mehanizmi, ki so inkriminirali trgovanje z belimi sužnjami, na primer mednarodni sporazum o preprečevanju trgovine z belimi sužnjami iz leta 1904, mednarodna konvencija za preprečevanje trgovine z belimi sužnjami iz leta 1910, mednarodna konvencija za preprečevanje trgovine z ženskami in otroki iz leta 1912 in mednarodna konvencija za preprečevanje trgovine s polnoletnimi ženskami iz leta 1933. Po letu 1949, ko so Združeni narodi sprejeli konvencijo za preprečevanje trgovine z ljudmi in izkoriščanja prostituiranja drugih, ni bilo več politične volje za resno obravnavo trgovanja s seksualnimi sužnjami (Bertone, 2004: 11). Mednarodna skupnost je v 60., 70. in 80. letih o seksualnem trgovanju, seksualnem suženjstvu, seksualnem turizmu in prisilnem delu povečini molčala. V 70. in 80. se je tema pojavila znotraj feminističnega gibanja, ki je začelo odpirati vprašanja enakosti, diskriminacije, človekovih pravic tudi na podlagi razlik, ki izhajajo iz spola. V okviru kampanj o nasilju nad ženskami je trgovanje z ženskami ostalo razmeroma neobravnavano, na mednarodni agendi pa se je ponovno pojavilo v 90. letih (ibid.: 12-3).

Pokazali smo, da se je o trgovanju z ženskami že v zgodovini razpravljalo v povezavi s prostitucijo. Razlikovanja med »prisilno« in »prostovoljno« prostitucijo so se aplicirala tudi na področje trgovanja z ženskami, kar je poglobljalo marginalizacijo žrtve. Tovrstno razlikovanje, ki samo po sebi tudi ni nevprašljivo, v aplikaciji na trgovanje z ženskami v sodobnih razpravah prinaša odvratanje pozornosti od resnejše obravnave položaja žrtve. Razlage, ki trgovanje postavljajo zgolj v kontekst prostovoljne migracije ali celo prostovoljnega seksualnega dela, prispevajo k poudarjeni obravnavi trgovanja z ženskami kot kriminalne aktivnosti, ne posvečajo pa dovolj pozornosti obravnavi položaja žrtve, vprašanju viktimizacije, na praktični ravni pa ne prinašajo potrebe po vzpostavljanju programov za zaščito žrtev in integracijskih programov.

Iz razprav o dekriminalizaciji prostitucije na ravni državnih politik in na podlagi analiz medijskega diskurza v Sloveniji je razvidna bipolarnost v po-

jmovanju prostitucije: na eni strani je predstavljena kot biznis, kot zgolj ena od ekonomskih dejavnosti, na drugi strani kot aktivnost, ki ogroža »javno moralo« (Pajnik 2003: 7–8). Enačenje prostitucije s trgovanjem z ženskami ima za posledico apliciranje omenjene binarne pozicije na področje obravnave trgovanja z ženskami. Prenašanje ekonomizacije prostitucije na situacijo trgovanja z ženskami pomeni, v terminologiji Liz Kelly (2002: 15), minimalizacijo situacije žensk kot žrtev trgovanja. K tovrstni minimalizaciji prispeva tudi omejevanje razumevanja seksualnega izkoriščanja na prostitucijo, ta pa se nanaša tudi na pornografijo in različne oblike industrije seksa. Kelly se zavzame za razširjeno pojmovanje, ki konotira vključevanje prisile in izkoriščanja, in hkrati poudarja pomanjkanje raziskav, ki bi v kontekstu trgovanja z ženskami tematizirale stopnjo izkoriščanja na seksualnem trgu (ibid.: 14).

Ena od pomembnih perspektiv trgovanja z ženskami, ki odpira tudi vprašanja žrtve, je nedvomno obravnava v kontekstu razlik, ki izhajajo iz spola oziroma iz gender perspektive. Trgovanje je spolno specifično; različne raziskave kažejo, da se z ženskami, moškimi in otroci trguje v različne namene, pri čemer je trgovanje povečini neposredno povezano s trgom seksualnih storitev. Trgovanje z ženskami je širše povezano z vprašanjem diskriminacije po spolu, z vprašanjem, kako in zakaj so zlasti ženske v trgovanju izpostavljene ekstremnim oblikam nasilja. »Moderno suženjstvo« konotira tudi »hipokrizijo moralnih sodb in dvojnih meril v povezavi z moško in žensko seksualnostjo in identiteto« (Williams in Masička, 2002: 2) ter vključuje različne oblike prisilnega dela, tudi gospodinjstva dela, posvojitve in poroke (Johansson Wennerholm, 2002: 10).

V razpravah o trgovanju z ženskami v feminizmu Barbara Sullivan (2003) loči pozicijo radikalnega feminizma (radical feminism) od feminizma seksualnega dela (sex work feminism), pri čemer daje prednost drugi poziciji. Pri dualistični perspektivi gre po Berton (2004: 11) za ločevanje abolicionističnega pogleda od »manj drastične pozicije«, ki sta prepoznavni tudi v feministični obravnavi prostitucije. Po kritikah radikalna perspektiva totalizira žensko izkušnjo in ne pušča prostora za uveljavljanje razlik, kot tudi ne za različne naracije v povezavi s prostitucijo in trgovanjem z ženskami. V kontekstu te kritike so zgodnja dela feminističnih avtoric, ki so obravnavale trgovanje z ženskami, na primer Kathleen Barry (1974) v *Female Sexual Slavery*, in prostitucijo, na primer, Carole Pateman (1988/1994) v *The Sexual Contract*, obravnavana kot preveč rigorozne razlage ženske izkušnje z argumentacijo o patriarhalni družbi in podrejenosti ženske. »Feminizem seksualnega dela«, ki demitologizira seksualno delo oziroma poudarja njegovo »navadnost«, je po Sullivan (2003: 77) pomemben za

preseganje dihotomije slaba/dobra, normalna/nenormalna ženska. Problem tega tržno naravnane pogleda je tako pri obravnavi prostitucije kot trgovanja z ženskami ponovno v netematizaciji položaja žrtve.

Interpretacije, ki izhajajo iz perspektive spola, so pomembne tudi zato, ker obravnavajo trgovanje z ženskami kot najbolj ranljivo skupino s poudarkom na raznolikosti v smislu tematizacije raznolikosti izkušenj žensk. Gre za prepoznavanje različnosti glede na razlike po spolu, specifičnosti potreb in stopnjo ranljivosti. Ta perspektiva prinaša eksplikacijo obravnave ženske kot žrtve trgovanja, pri čemer pozicije žrtve hkrati ne gre absolutizirati. V kontekstu obravnave nasilja nad ženskami, posilstev, je pozicija žrtve v feministični teoriji tudi kritizirana, češ da konotira pasivno vlogo ženske. Kelly navaja, da se kot alternativno pojmovanje pojavlja termin »preživela« (survivor), ki na področju trgovanja ni najbolj primeren: mnoge ženske izkoriščanja namreč ne preživijo (Kelly, 2002: 17). Obravnava trgovanja s perspektive žrtve je eden od poudarkov, ki je pogosto spregledan in ga bo treba v prihodnje bolj upoštevati. Ne nazadnje je tudi za sam izraz trgovanje značilna odsotnost navezave na viktimizacijo in izkoriščanje.

Raziskovanje trgovanja z ljudmi: eksplikacija položaja žrtve

Eden glavnih poudarkov pilotske raziskave o trgovanju z ženskami v Sloveniji *Where in the Puzzle: Trafficking from, to and through Slovenia* (Zavratnik Zimic et al., 2003) je ravno obravnava položaja žrtve. Ker je področje raziskovanja trgovanja z ženskami v Sloveniji še v začetkih, raziskava predvsem odpira mnoga vprašanja. Študija prinaša nekatere nove podatke, ki zadevajo vprašanja ranljivosti populacij, povezana z motivi za migracije, in predvsem nakazuje potrebo po bolj sistematičnem raziskovanju v prihodnje. Raziskovanje trgovanja z ljudmi v Sloveniji namreč povečini izhaja iz kriminološkega, tudi pravnega vidika, prisoten je primanjkljaj družboslovnih pogledov. Še posebej je treba opozoriti na odsotnost raziskav, ki bi trgovanje z ženskami osvetlile s perspektive žrtve, s poudarkom na individualni izkušnji žensk. Omenjena raziskava poskuša delno zapolniti to vrzel in vzpostaviti kontekst obravnave, ki je širši od politik državnega in mednarodnega reguliranja.

Čeprav je trgovanju z ljudmi v zadnjem času namenjenega več raziskovalnega interesa kot kadarkoli prej, je to področje še vedno razmeroma neraziskano. Primanjkujejo poglobljene teoretične analize kot tudi podrobnejše metodološke obravnave, ki bi poudarjeno upoštevale specifičnosti ranljivih skupin. V javni rabi, pa tudi v raziskovanju, prevladujejo podatki, pridobljeni za potrebe oblikovanja strateško usmerjenih državnih politik. Najpogosteje gre za navajanje statističnih podatkov o žrtvah trgovanja z ljudmi,

poteh trgovanja in metodah rekrutacije. Trgovanje z ljudmi je primarno obravnavano kot področje državne politike; za pridobivanje podatkov so zadolžene birokratske institucije, v okviru katerih podatki ostajajo na ravni popisovanja »evidentnega« stanja. Interpretacije na teh temeljih ostajajo na deskriptivni redukciji trgovanja z ljudmi na državni, evropski in globalni »problem«, kar nakazuje, da raziskovanje na tem področju ne odpira širšega in povednejšega razmisleka.

Širok, deskriptivni okvir mišljenja zahteva dopolnitve, konkretizacije v smeri od obravnave trgovanja z ljudmi kot državnega ali globalnega problema k bolj fokusirani obravnavi. Široka kontekstualizacija zahteva vsebinske dopolnitve in pomeni potrebo po bolj poglobljenem raziskovanju v povezavi z migracijami oziroma specifičnostmi sodobnih migracijskih trendov, med katerimi velja še posebej upoštevati naraščajočo feminizacijo migracij. V kontekstualnih obravnavah je treba hkrati upoštevati pomenke različnosti med trgovanjem z ljudmi in migracijami, tudi različnosti s prostitucijo, tihotapljenjem. Netematizacija razlik pogloblja netransparenčnost že tako mistificiranega področja. Med posledicami neločevanja je treba posebej poudariti dodatno stigmatizacijo in viktimizacijo žrtev trgovanja. Nekatere raziskave (na primer McDonald, et al., 2000) trgovanje z ženskami preveč enoznačno povezujejo z migriranjem žensk, ki se *prosto-voljno* odločijo za delo v industriji seksa, in izpuščajo obravnavo trgovanja z ženskami kot prisilnega dejanja. Med dopolnitvami strateškega raziskovanja Kelly med drugim navaja potrebo po raziskovanju trgovanja v povezavi s seksualnim izkoriščanjem, tudi izkoriščanjem, ki se konča s smrtjo, po obravnavi pomenov in razsežnosti prodaje žensk in otrok. Primanjkujejo tudi raziskave, ki bi obravnavale programe integracije in programe za zaščito žrtev, pomene in prakse deportacije ipd. (Kelly, 2001: 18, 20).

Na ravni razvijajoče se metodologije obstajajo potrebe po bolj poglobljenem in natančnem pridobivanju podatkov in po preusmerjanju pozornosti s statističnega popisovanja h kontekstualizaciji in interpretaciji podatkov. Gre za potrebo po celovitejši obravnavi osebnih okoliščin, ki so žrtev pripeljale v krog trgovanja z ljudmi. Ta vključuje obravnavo individualizirane izkušnje kot tudi analizo dejavnikov prisile (s strani družine, organiziranih trgovcev, na podlagi prevare, goljufije). Perspektiva žrtve je v aktualnih obravnavah pogosto spregledana ali, kot ugotavlja Kelly (2002: 8), pomanjkljivo predstavljena na podlagi kratkih vprašalnikov, ki obravnavajo položaj deportiranih žensk oziroma žensk, vključenih v programe za deportacijo v državo izvora.

Ker so žrtve trgovanja z ljudmi pogosto inkriminirane in marginalizirane, raziskava o položaju v Sloveniji pomeni predvsem prispevek k dekrimi-

nalizaciji žrtev. Glavni namen raziskave je osvetliti položaj žrtve, prispevati k vidnosti žrtve, raziskava pa prinaša tudi nekatere osnovne podatke o razsežnosti trgovanja z ženskami v Sloveniji. Pri zbiranju podatkov smo uporabili standardizirani vprašalnik, na katerega so odgovarjali različni relevantni akterji na področju trgovanja z ljudmi: predstavniki državnih institucij, veleposlaništev, medvladnih organizacij, policijski uradniki, raziskovalci in tudi nekateri posamezniki, eksperti in akterji v nevladnih organizacijah v Sloveniji in v 33 državah po Evropi. Opravili smo tudi polstrukturirane intervjuje s predstavniki državnih organov, ki so neposredno zadolženi za področje trgovanja z ljudmi, na primer z nacionalnim koordinatorjem za boj proti trgovini z ljudmi, predstavniki v domu za tujce, azilnem domu, zavodu za zaposlovanje ipd. Polstrukturirane intervjuje smo uporabili kot metodo tudi za pridobivanje podatkov od nevladnih organizacij v Sloveniji.¹¹ Pridobljeni podatki nakazujejo potrebo po bolj vidnih politikah na tem področju kot tudi potrebo po sistematični obravnavi, ki bi prispevala k dekriminalizaciji žrtev. Ker prevladujejo politike takojšnje deportacije žrtev, bo v prihodnje treba več pozornosti nameniti individualiziranim obravam. Treba bo preučiti možnosti, da žrtev ostane v Sloveniji, da se iz varnostnih razlogov ne vrne v državo izvora kot tudi možnosti o ustanavljanju varnih prostorov in integracijskih programov (Zavratnik Zimic et al., 2003: 67-9).

Študija vključuje tudi analizo motivov za migriranje, ki smo jih raziskovali na podlagi anketnega vprašalnika med srednješolci po Sloveniji, tj. med mladimi, ki pomenijo najbolj ranljivo populacijo za trgovanje z ljudmi. V raziskavi, ki smo jo izvedli na srednjih šolah v večjih mestih, smo ugotavljali pripravljenost za migriranje, zanimali so nas razlogi za migriranje, motivi za zaposlitev v tujini, pričakovanja v zvezi z zaposlitvijo v tujini.¹² Ker so mediji glavni vir informacij o trgovanju z ljudmi za srednješolce in ker iz analize poročanja slovenskega tiska izhaja, da je trgovanje z ljudmi praviloma reducirano na policijsko zadevo in da so širše obravnave z gledišča človekovih pravic, perspektive žrtev trgovanja praviloma odsotne,¹³ je treba povečati informiranost v šolah in tudi vplivati na večjo senzibilnost medijev za trgovanje z ženskami. Iz rezultatov telefonskega anketiranja po Sloveniji izhaja, da so respondenti v več kot 80 odstotkih za trgovanje z ljudmi izvedeli iz medijev. V študijo, v kateri smo uporabili kvantitativne in tudi kvalitativne metode raziskovanja, je vključen tudi krajši pregled nacionalne in medna-

---

¹¹ Več o uporabljeni metodologiji in rezultatih gl. 2. poglavje »Trafficking in Women from, through and to Slovenia« (Zavratnik Zimic et al., 2003: 21-40).

¹² Gl. 3. poglavje »Motives for Migration Within Youth Population in Slovenia« (ibid.: 41-52).

¹³ Analizo poročanja slovenskega tiska o trgovanju z ljudmi v obdobju od januarja 2001 do marca 2003 gl. 4. poglavje »Trafficking in and by the Slovene Media« (ibid.: 53-8).

rodne zakonodaje, ki ureja to področje,¹⁴ glavni poudarek raziskave pa ostaja osvetlitev individualne izkušnje žrtve.

Intervju kot konkretizacija

Za podrobno obravnavo perspektive žrtve so primerna metoda raziskovanja poglobljeni intervjuji. Metoda poudarjeno omogoča obravnavo individualne izkušnje, ki se v raziskovanju na podlagi anketnega vprašalnika lahko izgubi. Na primeru raziskovanja perspektive žrtve v Sloveniji se je metoda intervjujev izkazala za potrebno tudi zaradi otežene dostopnosti do žrtev in majhnega števila uradno obravnavanih primerov trgovanja z ženskami. Intervjuji omogočajo natančen prikaz izkušnje žrtev, seveda ob predpostavljani pripravljenosti žrtve za sodelovanje, ki je, še posebej v primeru intervjuvanja žrtev trgovanja, posledica nujnega zaupanja med raziskovalcem in žrtvijo. Kellyjeva (2001: 15) omenja verjetnost, da bi žrtve zaradi vsebinske občutljivosti in občutka ogroženosti lahko več razkrile v anonimnih anketnih vprašalnikih, kar od raziskovalcev, ki se odločijo za uporabo intervjuja, zahteva dodatno pozornost.

Nekateri raziskovalci (Kelly, 2002: 11; Zimmerman in Watts, 2004: 565) poudarjajo, da je intervjuvanje žrtev trgovanja izjemno kompleksno in da zahteva veliko pozornost. Tako pri zasnovi intervjujev kot pri izvedbi je treba upoštevati specifičnosti trgovanja z ljudmi, kot denimo povezanost z izkoriščanjem žrtve, nasiljem in grožnjami. Akterji trgovine z ljudmi žrtvam in tudi njihovim družinam grozijo, zato ženske in otroci velikokrat niso pripravljeni sodelovati v raziskavi, še posebej, če se te izvajajo v državi destinacije (Kelly, 2002: 11; 2001: 13). Ker žrtve praviloma ne govorijo lokalnega jezika, raziskovanje poteka skupaj s prevajalcem. Kelly poudarja, da je to lahko oteževalna okoliščina ne samo zaradi povečane možnosti izgube podrobnosti izkušnje pri prevajanju, ampak tudi pri pridobivanju zaupanja žrtve. V primeru raziskave v Sloveniji so se raziskovalci povezali s prevajalko z izkušnjami na področju trgovanja z ljudmi in delom v nevladni organizaciji, kar se je izkazalo kot olajševalna okoliščina pri pridobivanju zaupanja.

Liz Kelly opozarja tudi na nujnost podrobne kontekstualizacije podatkov, še posebej če so pridobljeni na podlagi enkratnega intervjuja (2002: 11). Največjo mero zanesljivosti imajo podatki, pridobljeni z večkratnim intervjuvanjem v okoliščinah, ko ima raziskovalec čas in možnost vzpostaviti odnos globljega zaupanja z žrtvijo. Takšne situacije so redke zaradi zaščite žrtve, pa tudi zaradi restriktivnosti državnih politik, ki se kaže v usmer-

---

¹⁴ Več o zakonodaji, ki ureja zaščito žrtev trgovanja z ljudmi v različnih državah po Evropi in Sloveniji, gl. Oberstar (2004).

jenosti v deportacijo žrtve in v pomanjkanju integracijskih programov. V kratkem času, ki je na voljo po odkritju žrtve in pred deportacijo, je težko, včasih tudi nemogoče vzpostaviti stik z žrtvijo. Žrtve trgovanja, ki pridejo v Slovenijo nelegalno, morajo po večini zapustiti državo takoj po končanih postopkih identifikacije (Zavratnik Zimic et al., 2003: 22).

Pridobivanje zaupanja žrtve, ki je pomembno zaradi verodostojnosti podatkov, je povezano z ustvarjanjem varnega okolja. Intervjuvanke, žrtve trgovanja, ki so pod pritiski groženj akterjev trgovanja, praviloma tudi ne zapajo uradnikom v državi destinacije. Bojijo se, da bi njihovi odgovori, tudi njihova neposredna, osebna identifikacija z žrtvijo, lahko negativno vplivali na njihov položaj. Okoliščine, povezane s trenutnim položajem žrtve in njenimi preteklimi izkušnjami, pomembno vplivajo na potek intervjuja in vsebino odgovorov, zato je za »etično in varno« opravljanje intervjujev med drugim treba zagotoviti anonimnost in zaupnost (Kelly, 2001: 12; Zimmerman in Watts, 2004: 565). Podatki so praviloma bolj verodostojni, žrtev pa bolj zaščitena, če intervju poteka v varnih hišah oziroma v času, ko so žrtve vključene v katerega od programov pomoči. Verodostojnost podatkov je manjša, ko intervjuvanje poteka v priporu oziroma v okolju v bližini mesta odkritja ali kmalu po tem, ko so žrtev odkrili. Pri stiku z raziskovalci so žrtve tudi pogosto zadržane zaradi strahu, stigme, travmatičnih izkušenj. Pogosto jim je tudi neprijetno govoriti o izkušnjah, povezanih s seksualnostjo.

Iz priporočil Svetovne zdravstvene organizacije za intervjuvanje žensk, žrtev trgovanja z ljudmi, iz leta 2003 izhaja, naj bodo raziskovalci informirani o obstoječih oblikah pomoči in naj z njimi seznanijo žrtve. Po priporočilih naj raziskovalci med intervjuvanjem upoštevajo ranljivost ženske in težavnost okoliščin, v katerih se je znašla. Raziskovalci naj bodo pozorni tudi na zagotavljanje in ohranjanje varnosti žrtve; posebno pozornost naj posvečajo pri intervjuvanju temam, ki se nanašajo na intimne izkušnje, povezane z izkoriščanjem. Intervjuvanje ranljivih skupin ljudi oziroma posameznikov zahteva posebno raziskovalno pozornost, tudi osebno občutljivost, pa tudi ustrezno strokovno usposobljenost za prepoznavanje zlorab. Treba je upoštevati, da žrtve običajno doživijo različne oblike izkoriščanja in prisile, da se glede na izkušnje različno odzivajo in da različno tudi interpretirajo zlorabe in izkoriščanje, ki so jih preživele.

Pričevanja žrtev: intervju kot zaslisevanje, intervju kot podpora žrtvi

Tako v slovenski kot v drugih primerljivih analizah trgovanja z ženskami se je pokazalo, da je najtežje pridobiti podatke od žrtev, zato se večina študij opira na ekspertno znanje ali ocene institucij, nevladnih organizacij in posameznikov, ki so s tem področjem kakorkoli povezani.¹⁵ Omenili smo že, da je razlogov več, med njimi nizko število evidentiranih primerov

¹⁵ Podobne ugotovitve navajajo, na primer, avtorji hrvaške študije Štulhofer, Raboteg-Šarić in Marinović (2002).

žrtev, kar je povezano z neizdelanimi mehanizmi prepoznavanja trgovanja. Raziskovalci imajo pogosto otežen dostop do žrtve, dolgotrajno je tudi pridobivanje zaupanja, ki omogoča intervjuvanje z aktivnim sodelovanjem žrtve. Ne nazadnje intervjuvanje vključuje doseganje soglasja o žrtvini prihodnosti. Večina analiz temelji na posrednih virih (intervjuji s strokovnjaki, policisti, medvladnimi, nevladnimi organizacijami), pri čemer pomeni največjo pomanjkljivost odsotnost individualiziranih primerov. Pri tem ne gre za zavračanje pomembnosti indirektnih virov, ampak za poudarjanje potrebe po vključevanju perspektive žrtve in posledično analize individualnih primerov.

Pristop, ki temelji na individualnem pričevanju in je v praksi izvedljiv s pomočjo intervjujev, prinaša tudi ključne informacije in smernice za strateške politike. Politike na tem področju ne morejo nastajati zgolj na podlagi statističnih podatkov, ki jih pogosto ni ali pa obstajajo v zelo okrnjeni obliki kot popisi primerov. Zato je treba še toliko bolj poudariti pomen mehanizma intervjuvanja, ki mora žrtvi omogočiti čimvečjo vlogo pri celotnem procesu in je hkrati ne reducirati na vlogo pasivnega izpovedovalca, ki je državnim institucijam dolžan podati čim več informacij. Intervju ne sme pomeniti mehanizma zasliševanja, temveč podporo žrtvi, ki naj bi tudi s pomočjo tega instrumenta reflektirala pretekle dogodke kot tudi trenutni položaj in prihodnje življenje.

Na podlagi slovenske in podobnih študij je treba opozoriti na pomanjkljivost enkratnega intervjuvanja žrtve, ko je opravljen en sam, prvi, informativni intervju. Temu bi morali slediti naslednji, saj bi šele niz poglobljenih pogovorov lahko omogočil celovitejše razumevanje in vpogled v proces trgovanja s posamezno žrtvijo. Z omenjenimi omejitvami smo se srečevali tudi pri intervjuvanju žrtev v Sloveniji. V nadaljevanju predstavljamo tri primere, najprej dva intervjuja, ki ju je opravila sodelavka Mednarodne organizacije za migracije (MOM) v Ljubljani v letih 2002 in 2003. Intervjuja sta bila izvedena na podlagi standardiziranih vprašalnikov, ki jih uporabljajo v MOM, ko stopijo v stik z žrtvami. Pogovor je potekal na osnovi prevajanja iz ruščine; prevajalka je članica slovenske nevladne organizacije.

V Ukrajini sem navezala stik z agencijo za modele, kjer so mi obljubili delo natakarice v Sloveniji. Pred leti sem delala kot prodajalka, pozneje sem se zaradi težav z zdravjem invalidsko upokojila. Ker sama preživljam sina, sem potrebovala dodatni zasluzek. Skupaj s tremi dekleti, ki so iskala delo prek iste agencije, sem šla v Budimpešto, da bi se seznanila z moškim, ki me bo zaposlil. Moški je bil lastnik nočnega kluba in mi je ponudil delo v tem klubu. Uredil je potrebne dokumente, da bi v Sloveniji lahko delala legalno.

Tako kot iz Ukrajine v Madžarsko sem tudi iz Madžarske v Slovenijo prišla z avtom, legalno, z veljavnim potnim listom v spremstvu lastnika nočnega kluba. Po tem, ko sem teden dni delala kot natararica v klubu, me je lastnik začel siliti v prostitucijo. Za delo mi ni plačal. Edino plačilo, ki sem ga prejela, je 50 evrov od stranke iz Italije.

Kmalu sem se odločila za pobeg, ki je na srečo uspel. Šla sem na policijsko postajo, kjer sem policistu pojasnila vso zgodbo. Želela sem delati kot natararica in sem se bila pripravljena vrniti v nočni klub pod pogojem, da me lastnik ne bi silil v prostitucijo. Policista sem spraševala, če lahko zagotovi, da bom v klubu varna, da me ne bodo silili v prostitucijo. Nazaj sem šla skupaj s policistom. Ta je zagrozil lastniku lokala, da bo lokal zaprl, če bi se mi kaj zgodilo. Razmere v klubu se niso spremenile.

Poleg mene je v klubu delalo več deklet iz različnih držav. Ne vem natančno, kaj je lastnik počel z njimi. Po dveh tednih nevezdržnih razmer sem poklicala nevladno organizacijo in razložila, da sem žrtev trgovanja. Želela sem se vrniti domov, a sem se bala lastnika.

Vir: MOM Ljubljana, 2003

Ta primer se je zgodil na Primorskem, drugi v Ljubljani, žrtvi pa sta sami poiskali pomoč oziroma pobegnili. V obeh primerih smo seznanjeni z najbolj osnovnimi informacijami: agencijo za zaposlovanje oziroma ženitno posredovalnico kot načinom vstopa v proces trgovanja, sledi opis poti do slovenskih klubov in trgovcev, informacija o legalnem ali ilegalnem načinu vstopa v državo, opis izkoriščevalskih delovnih razmer, neplačevanje dela, siljenje k opravljanju seksualnega dela ter nazadnje pobeg oziroma klic na pomoč. Na tej točki se shema intervjuja z žrtvijo konča.

Iz Ukrajine sem odšla v Madžarsko, potem ko sem poklicala agencijo za ženitne ponudbe, ki je objavila oglas v časopisu. Mislila sem, da se bom poročila z moškim iz Madžarske in da se nama bo moja 12-letna hči kmalu pridružila. V Ukrajini nisem imela prave zaposlitve; opravljala sem občasna dela kot gospodinja, varuška, prodajalka, natararica, kar ni zadostovalo za preživljanje otroka. V Budimpešto sem potovala legalno. Šla sem v hotel, kjer me je čakalo potrdilo, da lahko v Madžarski bivam dva tedna. To naj bi zadostovalo za srečanja s potencialnimi partnerji, s katerimi bi se pogovarjala, spoznavala, kar so običajne procedure dela ženitnih posredovalnic.

V Budimpešti sem se srečala z žensko iz Slovenije. Rekla je, da je organizirala pogovor s prvim od potencialnih mož, ki me čaka v hotelu. Kmalu sem ugotovila, da šofer avtomobila ne vozi proti hotelu. Začela sem postavljati vprašanja. Ko nisem dobila nobenega odgovora, sem posumila, da so

me ugrabili.

Pozneje sem izvedela, da je ženska, ki sem jo srečala v Budimpešti, Rusinja, ki se je poročila s Slovencem, ta pa je njen nekdanji zvodnik. Ta moški me je skupaj s prijatelji ilegalno pripeljal v Slovenijo za prostitucijo. Zaklenili so me v sobo in prisilili v prostitucijo. Po mesecu dni so pripeljali še eno dekle iz Ukrajine. Zvodnik naju je večkrat pretepel. Nikoli nama ni dal denarja. Prisilil naju je, da sva spreminjali barvo las glede na želje strank.

Večkrat naju je preselil v drugo stanovanje. Mislim, da nisva bili edini njegovi žrtvi, sodeč po telefonskih klicih, ki jih je opravljal, o »biznisu«, o katerem je govoril.

Vir: MOM Ljubljana, 2002.

V tretjem primeru, ki ga predstavljamo, gre za podatke iz intervjuja, ki ga je posredovala ukrajinska nevladna organizacija (NVO) Winrock International. S to NVO smo vzpostavili stik na podlagi vprašalnikov, poslanih nevladnim organizacijam v številnih evropskih državah, s katerimi smo zbirali informacije o žrtvah trgovanja, ki izvirajo iz Slovenije, in o žrtvah, ki so bile prodane v Slovenijo. Glede na strukturo se to pričevanje žrtve ne razlikuje od prejšnjih dveh primerov.

V Ukrajini sem živela z možem, otrokom in mamom. Mož je večkrat pil, in ko so ga zaprli, sva se ločila. Morala sem preživljati otroka in mamom in sem začela iskati službo. V časopisu sem videla oglas, v katerem so ponujali delo natakarice v Italiji. Srečala sem se z moškim in žensko, ki sta obljubila, da bosta poskrbela za delovno dovoljenje. Tega nista storila. Skupaj s še enim dekletom smo se nelegalno odpeljali na Madžarsko. Ustavili smo se pri nekem moškem v hiši v hribih. Ko si naju je ogledal, je dal paru tisoč dolarjev. Moški in ženska sta nama vrnila prtljago in se odpeljala. Začenjala sem razumeti, kaj se dogaja.

Dekle je steklo za avtom. Moški in prijatelj sta jo ujela in posilila. Isto noč sta posilila tudi mene. V naslednjih dnevih smo se vozili skozi vasi v hribih. Ne spominjam se, da bi prestopili mejo, vem pa, da smo naleteli na policijsko kontrolo. Moška sta pokazala svoje dokumente in policistoma smeje razložila, da se gresta zabavat z nama. Naju ni nihče vprašal za dokumente.

Med potjo smo se večkrat ustavili, moška sta naju kazala in pozneje tudi predala šefom. Spominjam se ženske, ki je govorila neki slovanski jezik. Mislila sem, da je poljski. Pozneje sem ugotovila, da so naju pripeljali v Slovenijo.

Skoraj pol leta sem delala v restavraciji. Večina med gosti so bili moški, ki

so smrdeli po ribah. Ko sem jim postregla, sem jim morala hkrati namigniti, da lahko spijo z mano v sosednji sobi. Med policijsko preiskavo so me odpeljali na postajo in me izpustili, ko je lastnik lokala prišel pome in po dekleta iz Romunije. Strpali so nas v autobus in nas odpeljali proti jugu. Pozneje sem delala v nekem baru v Makedoniji. Lastnik mi je celo dal nekaj denarja, za sladkarije, kot se je izrazil. Tudi tukaj so me odkrili med policijsko preiskavo in me po dolgem zaslišanju deportirali nazaj v Ukrajino.

Vir: Winrock International, NVO, Ukrajina

Predstavljena pričevanja žrtev so okrnjeni intervjuji, ki o žrtvah in okoliščinah trgovanja sicer dajejo prvo informacijo, vendar je ta nezadostna in ponekod tudi ne dovolj natančna. Intervjuji na primer ne zajemajo podrobnejših informacij o prihodnosti, končajo se na točki žrtvinega stika s policijo ali kakšno drugo institucijo. Ne zajemajo pogovora o trenutnem položaju žrtve niti o možnostih za iskanje kratkoročnih rešitev, na primer vključevanje v oblike pomoči, integracijske procese ipd., kot tudi ne o življenju v prihodnje. MOM načeloma sicer spremlja, kaj se z žrtvijo dogaja v prihodnje, ni pa takšno spremljanje sistematično. Ponovljeno intervjuvanje, ki bi lahko prispevalo k boljšemu razumevanju in reševanju položaja žrtve, se praviloma ne ponovi. Nadaljnji stiki z žrtvijo so praviloma bolj posledica naključnega zanimanja kot sistematičnega spremljanja za pomoč žrtvi. Podatki, pridobljeni z intervjuji, prinašajo pomembne informacije za strateške politike obravnave žrtev trgovanja z ljudmi, zato bi si morali prizadevati za ustrezno senzibilen intervju, ki bi žrtvi dajal določeno oporo in bi čim manj spominjal na intervju zasliševanja.

Uporaba intervjuja kot metode omogoča dajanje podpore žrtvi in je hkrati pomemben mehanizem pri raziskovanju trgovanja z ženskami, mehanizem za osvetlitev, na primer, posamičnih zgodb, kot tudi za pridobivanje informacij o socialnoekonomskem kontekstu življenja. Prav ta v kontekstu najbolj pogojuje trgovanje z ljudmi. V primeru navedenih intervjujev iz slovenske študije je mogoče na podlagi analiz pričevanj žrtev ugotoviti nekatere splošne značilnosti trgovanja. Denimo, da žrtve po večini prihajajo iz vzhodnoevropskih in balkanskih tranzicijskih družb z razmeroma slabim ekonomskim položajem, visoko stopnjo revščine in veliko brezposelnostjo. Slabe ekonomske možnosti, zlasti na področju zaposlovanja žensk, navajajo žrtve kot enega ključnih dejavnikov, zaradi katerih zapustijo izvirno državo. Praviloma so bile brezposelne ali so opravljale občasna dela na slabo plačanih delovnih mestih. Pogosto žrtve nikoli niso bile zaposlene oziroma so imele le malo delovnih izkušenj. Pri tem je treba upoštevati, da je med žrtvami trgovanja veliko mladih žensk, tudi mladoletnih deklet, ki so nameravala v delovno kariero vstopiti ali jo šele dejansko začeti z migriran-

jem v tujino. Na podlagi pričevanj žrtev je mogoče ugotoviti, da je pomemben dejavnik selitve preživljanje družine v izvornem lokalnem okolju, zlasti ko gre za vzdrževanje mladoletnih otrok, ki največkrat ostanejo v oskrbi razširjene družine oziroma sorodniških mrež.

Na podlagi intervjujev je mogoče ugotoviti podobnosti pri metodah rekrutiranja, vzpostavljanja stika z žrtvami oziroma načinih novačenja žensk. Žrtve so vstopile v proces trgovanja na temelju zavajajočih informacij o obljubljenem delu v tujini, pri čemer niso razpolagale s celovitimi informacijami, za kakšno delo naj bi šlo. Pogosto so povsem odvisne od prodajalcev, ki jih zastrašujejo in jim grozijo, grozijo pa tudi njihovim družinam v domačih lokalnih okoljih.

Sklep

Trgovanje z ženskami odpira raznovrstna vprašanja na različnih ravneh politik, raziskovanja in vsakdanjega življenja. Trgovanje sega na številna področja – s ključnimi besedami lahko popišemo nekatera najpomembnejša: ženske v migracijah, človekove pravice, suženjstvo, globalizacija, perspektiva spola. Prav kompleksnost trgovanja kot procesa se kaže kot vzrok za poglobljanje marginalizacije najbolj ranljivih skupin. V prevladujočih gledanjih so ženske, žrtve trgovanja, dosledno kriminalizirane: kot migrantke (torej tujke) so prestopile državne meje, kot delavke v industriji seksa so prestopile moralne meje. Nad podobo žrtve pogosto dominira podoba kriminalke.

Obravnava perspektive žrtve je ključnega pomena in ranljivim posameznicam šele omogoča vstop v polje institucionalnih politik preprečevanja trgovanja z ljudmi. Poudarek na perspektivi žrtve, torej položaju in individualizirani izkušnji žensk, prinaša premik k demarginalizaciji žrtev ter prispeva k njihovemu pozicioniranju v lokalne, nacionalne ali globalne politike. Meje, migracije in kriminal, ki so osrednji koncepti na tem področju, je treba dopolnjevati z obravnavo položaja žrtve. Koncept varnosti, ki se v tej povezavi razume predvsem kot varnost nacionalne države, pa temeljito korigirati z upoštevanjem ranljivosti in zagotavljanjem varnosti žrtve.

Na praktični ravni je pomembno izpostaviti potrebo po učinkoviti komunikaciji tako na ravni teoretskega in aplikativnega raziskovanja kot pri podpornih programih, namenjenih žrtvam, ter pri oblikovanju praktičnih politik akterjev v vladnem in nevladnem sektorju. Komunikacija lahko pomembno prispeva tako k razumevanju lokalnih značilnosti trgovanja z ženskami kot pri umeščanju v globalizirani kontekst. Učinkovite in inven-

tivne politike se oblikujejo kot rezultat skrbne komunikacije med raziskovanjem in vsakdanjo praktično izkušnjo žrtev, z vključevanjem izkušenj tistih, ki se skozi mreže lokalnih nevladnih ali mednarodnih medvladnih organizacij z žrtvami neposredno ukvarjajo. Vse večja je potreba tudi po oblikovanju politik na mednarodni ravni, po učenju iz primerov dobrih praks in z upoštevanjem sodelovanja na relaciji med državami izvora, tranzita ter destinacije.

Na konceptualni ravni, ki je v primerjavi s praktičnimi politikami na področju trgovanja z ženskami manj dorečena, se zdi, da obstaja potreba predvsem po teoretskem modelu, ki bi lahko ponudil kvalificiran odgovor o temi, ki sodi v »prerez« več področij. V takšnem modelu bi morali zajeti dvoje: multidimenzionalno obravnavo trgovanja, tj. upoštevanje prispevkov posameznih raziskovalnih disciplin, in samostojnost konceptualnega okvira, ki bi ponudil obravnavo tematike z vidika žrtve in s področja zaščite človekovih pravic ter omogočil osredotočeno perspektivo. Analitičen model bi črpal predvsem iz spoznanj migracijskih teorij, študij spolov, mednarodnih odnosov ipd., hkrati pa bi razvijal samostojna analitska orodja, s čimer bi prispeval k manj razdrobljenim ter bolj poglobljenim analizam.

LITERATURA

- Appleyard, Reginald in Patrick Taran (2000): Introduction. *International Migration* 38 (6): 3-6.
- Barry, Kathleen (1979): *Female Sexual Slavery*. New York: New York University Press.
- Berman, Jacqueline (2003): (Un)Popular Strangers and Crises (Un)Bounded: Discourses of Sex-Trafficking, European Immigration and National Security under Global Duress. *European Journal of International Relations* 9 (1): 37-86.
- Bertone, Andrea M. (2004): Transnational Activism to Combat Trafficking in Persons. *Brown Journal of World Affairs* X (2): 9-22.
- Bort, Eberhart (2002): *Illegal Migration and Cross-Border Crime: Challenges at the Eastern Frontier of the European Union*. V Jan Zielonka (ur.), *Europe Unbound*, 191-212. London in New York: Routledge.
- Castles, Stephen in Alastair Davidson (2000): *Citizenship and Migration: Globalisation and the Politics of Belonging*. New York: Routledge.
- Habermas, Jürgen (1992): *Faktizität und Geltung: Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Hopkins, Ruth in Jan Nijboer (2004): *Trafficking in Human Beings and Human Rights: Research, Policy, and Practice in the Dutch Approach*. Besedilo predstavljeno na mednarodnem seminarju *Women in Migration and Vulnerability for Trafficking in Human Beings*, 10.-13. junij. Piran: Mirovni inštitut.
- IOM (2000): *Migrant trafficking and Human Smuggling in Europe*. Geneva: IOM
- IOM (2001): *Victims of Trafficking in the Balkans. A Study of Trafficking in Women and Children for Sexual Exploitation to, through and from the Balkan Region*. Geneva: IOM.

- IOM (2003): *World Migration: Challenges and Responses for People on the Move*. IOM World Migration Report Series, Vol. 2. Geneva: IOM.
- Johansson Wennerholm, Carolina (2002): *Crossing Borders and Building Bridges: The Baltic Region Networking Project*. *Gender and Development* 10 (1): 10-19.
- Kelly, Liz in Linda Regan (2000): *Stopping Traffic: Exploring the Extent of, and Responses to, Trafficking in Women for Sexual Exploitation in the UK*, Paper 125. London: Home Office, Police Research Series.
- Kelly, Elizabeth (2001): *Conducting Research on Trafficking: Guidelines and Suggestions for Further Research*. Geneva: IOM.
- Kelly, Elizabeth (2002): *Journeys of Jeopardy: A Review of Research on Trafficking in Women and Children in Europe*. Geneva: IOM.
- Marshall, T. H. (1950): *Citizenship and Social Class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McDonald, Lynn et al. (2000): *Migrant Sex Workers from Eastern Europe and the Former Soviet Union: The Canadian Case*. Ottawa: Status of Women Canada.
- Oberstar, Jože. 2004. *Zaščita žrtev trgovine z ljudmi v EU, Slovenska pot v EU: varstvo človekovih pravic in mednarodna humanitarna pomoč*. *Pravna praksa* 2: i-xii.
- Pajnik, Mojca (2003): *Polarizacija prostitucije: biznis ali javna nemorala*. *Medijska preža* 17/18: 7-8.
- Pateman, Carole (1988/1994): *The Sexual Contract*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Salt, John (2000): *Trafficking and Human Smuggling: A European Perspective*. *International Migration* 1: 31-56, IOM.
- Sullivan, Barbara (2003): *Trafficking in Women: Feminism and New International Law*. *International Feminist Journal of Politics* 5 (1): 67-91.
- Štulhofer, Aleksandar et al. (2002): *Trafficking in Women and Children for Sexual Exploitation*. Zagreb: Center for Transition and Civil Society Research in IOM.
- De Vries, Petra (2001): "The Shadow of Contagion": Gender, Syphilis and the Regulation of Prostitution in the Netherlands, 1870-1914. V Roger Davidson in Lesley A. Hall (ur.), *Sex, Sin and Suffering: Venereal Disease and European Society since 1870*, 44-60. London in New York: Routledge.
- De Vries, Petra (2004): *An Image of Sexual Danger: The Dutch Fight Against the 'White Slave Trade' in Early Twentieth Century*. *Social & Legal Studies*, pred izidom.
- Williams, Suzanne in Rachel Masika (2002): *Uvodnik v Gender and Development* 10 (1): 2-9.
- Zavratnik Zimic, Simona (2003): *Trdnjava Evropa ali odprta Evropa? Izzivi za države 'Schengenske periferije'*. V Mojca Pajnik in Simona Zavratnik Zimic (ur.), *Migracije - globalizacija - Evropska unija*, 15-41. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Zavratnik Zimic, Simona in Urša Kavčič, Mojca Pajnik, Petra Lesjak - Tušek (2003): *Where in the Puzzle: Trafficking from, to and through Slovenia, Assessment study*. Ljubljana: IOM.
- Zimmerman, Cathy in Charlotte Watts (2004): *Risks and Responsibilities: Guidelines for Interviewing Trafficked Women*. *The Lancet*, 363: 565.